

ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

70.965
М. ТРОЦЬКИЙ

ЯК ПРИЙШЛО В РОСІЇ ДО РЕВОЛЮЦІЇ

ВІДЕНЬ, 1917.

НАКЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні.

947.034
T 7561

Подібно, як в 1905 році російсько-японська війна привела до революції в Росії, так само як результат участі Росії у світовій війні 1914—1917 рр.—маємо другу російську революцію. Як прийшла Росія до сеї другої революції, — се й є тема нашої праці.

Політичне й економічне підготування війни Росією.

Над підготуванням війни російське правительство гарячково прапювало від 1908 р., від часу анексії Босни й Герцоговини Австро-Угорщиною, як в межах держави, так і поза межами Росії.

На Балкані Росія розбила Туреччину, зорганізувавши балканський союз з тим, аби направити його потім проти Австро-Угорщини. Але царським дипломатам пощастило направити проти придунайської монархії саму лише Сербію. Зрештою дипломатії почвірного порозуміння певно було відомо, оскільки ненадійними союзницями центральних держав була Італія та Румунія. Участь Англії у війні по боці Росії та Франції була очевидно забезпечена значно ранійше того, ніж Німеччина була примушена переступити межі Бельгії. Один з найбільш войовничих лібералів — Брянчанінов відкрито оголосив се на кілька тижнів перед війною, підносячи войовничий дух російського лібералізму.

Войовнича агітація націоналістичної російської преси в останніх роках перед війною досягла небувалого ступня. Головним її пунктом було здобутте Галичини як гнізда „мазепинства“, щоб здушити цілковито український рух тут, де провадила ся гарячкова москвофільська пропаганда й творили ся майже відерито кадри будучих помічників Росіян на австрійській території. Похід жовтої преси проти Австро-Угорщини та постійні пересування великих мас російського війська

на австрійським і німецьким кордоні підтримували тяжку небезпечну атмосферу, в якій війна могла вибухнути що хвилини. Ся атмосфера затроювала все ширші верстви російського громадянства, творила в ній настрій, при якім правительство могло безпечно почати війну кожної хвили, не боячи ся вибуху революції.

Прискоренне війни спричинила й та обставина, що в останніх роках перед війною був у Росії добрий урожай, який значно зміцнив російські фінанси. Зрештою правительство зовсім не збирало ся провадити війни виключно власним коштом. Основний капітал воєнного підприємства Росії дала Франція в формі багатоміліонових позичок, які мали бути витрачені на будівлю стратегічних залізниць і кріпостей в Польським Королівстві, на закупню зброї і т. ин. Грошей очевидно задурно не дасть ся і, беручи їх, російське правительство обов'язувало ся заплатити процент кровю власних підданих, напавши в призначений час на Німеччину й Австро-Угорщину. Реченець початку війни не міг бути очевидно далекий вже з чисто технічних причин тому, що нелише конструкція зброї, але й узброєння фортець за кілька років робить ся перестарілим. Російський міністер війни Сухомлінов, що опинив ся пізнійше перед судом і зостав засуджений за недбальство та злочини на своїм становищі на 20 літ в'язниці, заявляв нераз перед війною і якийсь час по її вибуху, що Росія цілком готова до війни.

Що Росія уважала себе готовою й перла до війни, між иншим свідчить те, що в Ковні по його здобуттю знайшли ся прикази бути на воєнній стопі на кілька тижнів перед тим, як в Сараєві замордовано австрійського престолонаслідника. В якій мірі російські агенти взяли участь в сій злочині, поки що точно не встановлено; але певне те, що російське царське правительство зробило все можливе, щоб сараєвський пролив крові був початком страшної світової війни.

Мобілізація і мобілізаційні розрухи.

Досвід японської війни показав правительству, що горілка робить сміливим і тому небезпечним навіть і темного пригнобленого російського селянина. Тому разом з оповіщенням мобілізації по цілій Росії замкнено всі монополюшки й заборонено продажу горілки. Прислужна преса поспішила прикрасити сей урядовий розпорядок безсоромним фарисейством на тему необхідности почати „святе діло“ війни тверезими.

Але в дійсності правительство, яке мусіло зректи ся величезних прибутків з горілкового монополю, заборонило продажу горілки лише зі страху перед можливими розрухами.

Таких серйозних розрухів змобілізованих салдатів, як на стаціях сибірських залізниць в 1904 р., дійсно не було. До сього причинило ся і те, що за десять років російська інтелігенція сильно змінила ся і ставила ся до війни проти центральних держав цілком инакше, як до російсько-японської війни. Десятилітня праця Державної Думи не минула без сліду й утворила деякий звязок між правительством і імперіялістично настроєними лібералами. Пропаганда націоналістичної ліберальної преси між інтелігенцією та чорносотенним попівством підготувала ґрунт для всіх можливих імперіялістично-хижацьких плянів російського правительства також серед широких мас населення.

Як показало ся після початку війни, навіть деяка частина російського робітництва з частиною „інтернаціональної“ соціальної демократії на чолі зайняла позицію, що мало ріжнилася від офіційно-російської. Настрій селянства був також не такий, як в 1904 р.; столипінська реформа виділення окремих селян з громади на хуторське господарство, хоч і задовольнила якусь частину селян, але прибила революційний настрій в цілім селянстві. І головна маса народу, з якої переважно рекрутується російське військо, не піднесла серйозного протесту проти війни.

Забороною продажі горілки не обмежили ся очевидно заходи правительства в напрямі підтримання порядку в часі мобілізації. Поліцаїв, жандармів, а навіть і сільських стражників до війська не покликано, противно їх число ще побільшено. Опозиція в Думі запротестувала проти сього протегування поліцаїв і споліцеїзування Росії, але вже пізнійше, коли ряди російської армії значно порідшали, а відносини між правительством і думською більшістю не були вже такі ідеальні, як на початку війни. Мобілізація відбула ся під надзвичайним доглядом поліції, готової у всяку хвилину та всіма засобами задущити найменшу ознаку опору.

Стан облоги, воєнного положення, збільшеної охорони і т. ин., завішені над більшістю російських міст, давали безмежний простір репресійній діяльності поліції. До розпорядимости правительства стояли частини російської армії, змобілізовані для маневрів, пробної мобілізації і т. ин. ще на кілька тижнів перед властивою мобілізацією і wypowiedженням війни. Які значні були сі змобілізовані ранійше части, можна бачити з того, що

2*

властива мобілізація відбулася з швидкістю, цілком незвичайною для російських відносин.

Але цілком без розрухів мобілізація не відбулася. Писати про мобілізаційні розрухи російська преса не мала очевидно ані охоти ані спроможности; але з відомостей, що попадали в пресу, знаємо, що в багатьох місцях, в містах і селах, відбули ся противосенні демонстрації, справжні бійки з поліцією та військом, в яких були убиті й ранені, а ще більше арештованих і післаних безпосередно на фронт; подекуди демонстранти порозбивали управи воєнних начальників і понищили мобілізаційні папери. Найбільше противосенних розрухів було на Україні, де населення менше було затроєне войовничим російським націоналізмом і з більшою свідомістю ставило ся до безглуздої війни.

Переслідування Українців і інших „ненадійних“ націй.

Єднання в межах російського громадянства.

Політична реакція, на яку захоплене ходом війни російське громадянство в перших місяцях війни мало зважало, тяжко відбила ся на недержавних націях, правда, не на всіх. Політика правительства сильно ріжнилася у відношенні до різних націй. Вони були поділені на дві категорії: таких, котрих правительство сподівало ся використати у власних інтересах, і таких, що могли бути для воєнних плянів правительства більше шкідливі ніж корисні; до перших належали очевидно Поляки, до других—Українці.

В останніх роках перед війною нелише ліберали, але й деякі представники правительства шукали вперто помиренья з Поляками й навіть відокремлення Холмщини не могло сіому пошкодити. Початок війни був і початком російсько-польських братань, найвищою точкою яких було оголошення славнозвісного маніфесту Миколая Миколаєвича до польського народу. Дуже зручно зуміло використати правительство й ворожість Лотисів до надбалтійських німецьких баронів, організуючи легіони лотиських стрільців. До Литовців правительство віднесло ся дуже стримано нелише тому, що прихилити на свій бік Поляків і Литовців разом було досить трудною річю, а головним чином тому, що до Литовців правительство не мало великого довірря.

Очевидно найгірше вело ся Українцям. Ще перед wypowiedженням війни міродатні круги заявили Українцям, що коли вибухне війна з Австро-Угорщиною, їх будуть вішати на діх-

тарнях. Се, правда, не наступило, бо, не зважаючи на всі провокації, українське громадянство заховувало ся спокійно, вичікуючи подій. Але на голови Українців всеж посипали ся урядові переслідування, що коштували нелише волі, а й життя багатьох вірних синів України. Ще на передодні офіційного вибуху війни російські влади перевели масові арештування серед діячів українського руху. Арешти спали головню на Українців Правобережжя і переводили ся нелише в центрах, але й скрізь на провінції. Докладних цифр засланих Українців, цілком природно, нема, але були вони досить значні.

Українську пресу правительство переслідувало найбільш варварським способом. Майже всі періодичні видання в українській мові правительство припинило; українські видавничі підприємства зруйновано; українські просвітні товариства розв'язано; діяльність українських фахових і кооперативних товариств обмежено до крайньої міри і т. ин. Правительство не терпіло найменшого прояву самовиявлення українського громадянства й старало ся його застрашити всіма засобами російської деспотичної держави. Коли український народ всеж не дав себе застрашити, завдячує се лише своїй внутрішній життєвій силі.

По Українцях йшли інші „ненадійні“ нації. На Кавказі почали ся криваві переслідування Грузинів, особливо Грузинів-мусульман, проти яких Росіяне мали підозріння, що вони спочувують Туркам. Десятки тисяч Грузинів, головню з околиць Батума, переселено до Росії, а їх оселі знищено. Тяжко переслідували Росіяне й мусульман; ці переслідування прибрали особливо дикі форми після wypowiedження війни Туреччині.

Війна не полекшила й долі Жидів. Навіть для родин вояків, покликаних на війну, правительство не скасувало обмежень, яким підлягали Жиди в Росії. Російські ліберальні часописи з обуренням зазначили, що війна не поліпшила й жидівсько-польських відносин. В комітеті суспільної допомоги населенню Польського Королівства — Жидам не признано рівних прав з Поляками; відбули ся навіть традиційні погроми в Люблінні, Радомі, Холмі й інших містах.

Вибух війни зробив і досі упривилейованих Німців у Росії поневоленою нацією. Для піднесення войовничого настрою населення правительство й націоналісти розвинули в Думі, пресі та на зборах шалену агітацію проти живучих у Росії Німців. Безпосереднім наслідком сього був погром крамниць німецьких та австрійських горожан в Москві, в часі якого знищено немало крамниць і союзників Росії, а навіть і деяких добрих

Росіян з чужоземними назвищами. Незабаром грабування майна горожан воюючих з Росією держав перебало правительство на себе й постарало ся при помочи Думи надати йому „законні“, зорганізовані форми. З початку переведено конфіскацію капіталів, підприємств і нерухомого майна горожан ворожих держав, а потім почало ся і вивласнення німецької земельної власности.

Безмірний зріст націоналізму зєднав на якийсь час по вибусі війни майже всі політичні партії Росії — з виїмкою трудовиків і соціалдемократів. Праві партії зменшили свою реакційність, аби мати спроможність працювати разом з поступовцями, а поступовці зменшили свій радикалізм, щоб могли працювати разом з правительством. Часописі найрізноманітніших напрямків, починаючи від помірковано-правого „Нового Времени“ й кінчаючи ліберальними „Рѣчь“, „Русскими Вѣдомостями“ й радикальним „Днем“, кликали всі партії і нації до єдності у спільній боротьбі проти зовнішнього ворога. До сього націоналістичного гурту приєднали ся навіть і деякі соціалпатріотичні групи під проводом Плеханова, Бурцева, Алексінського й ин. та звернули ся до робітництва з покликом припинити на час війни боротьбу проти правительства.

Се змішання російських партій в одну націоналістичну купу зміцнило праві партії й ослабило поступовців та причинило ся таким робом до зросту реакції. Помирненнє партій і груп російського громадянства між собою і в деякій мірі громадянства з правительством тривало, правда, дуже короткий час, але в часі зайняття української частини Галичини був російський націоналізм на верху свого розвитку й се відчули на собі дуже болюче галицькі Українці.

Окупація Галичини. Переслідування галицьких Українців.

Увійшовши з огнем і мечем, з насильством і рабунком у Галичину, взяли ся російські „визвольники“ до своєї споконвічної роботи нищення всього українського. В першу чергу звернули свою хижу увагу на греко-католицьку (уніятську) віру, що була недише релігійною святістю для широких мас української людности, але й твердинею їх національности, твердинею, що захистила їх перед небезпекою спольщення і становила також міцну охорону перед змосковленнєм. Не знаючи ще, як довго вони затримають ся в Галичині, що хвилі сподіваючи ся свого відвороту, „визвольники“ з тим більшим завзяттєм взяли ся до викорінєння унії й насаджу-

вання православ'я яко основи самодержав'я і російськості . . . Загально шанованого й любленого голову греко-католицької церкви, відважного митрополита Андрія графа Шептицького, поспішили ся чим скорше вивезти до Росії.

За сим пішов похід на українську книжку, українську школу, українські інституції і т. ин. Замкнено й запечатано українські наукові та просвітні інституції—Наукове товариство ім. Шевченка, товариство „Просвіту“, Національний Музей ім. митрополита Шептицького й інші. З українських книгарень і бібліотек забирали українські книжки, друковані в Австрії й загалом за кордоном Росії, а книгарні запечатувано. Що більше, навіть приватним людям зведено зносити такі книжки та складати їх на руки московської військової команди. Українську мову заборонено. Нею не вільно було писати навіть приватних листів.

Поруч з нищенням української культури російські націоналісти й галицькі москвофіли при діяльній допомозі російського правительства розвинули величезну русифікаторську діяльність. Російські написи на вулицях, російська мова зграї швидко насланих попів у багатьох українських церквах, сяз мова в школах і урядах, російська преса, маси російських книжок і листівок, виданих переважно „Галіцко-руським Обществом“, шалена погромна агітація проти Українців і т. инш. мали своєю цілю в найкоротшім часі повернути Галичину у справжній московський край.

Насильства й русифікаційна робота в Галичині провадили ся, розумієть ся, при діяльній допомозі галицьких москвофілів, яких російські націоналісти недурно старанно виховували довгий час перед війною і при окупації Галичини врочисто признали законними представниками завойованого краю. Москвофіли скористали з сього, щоб пімстити ся на зненавиджених „мазепінцах“, і їх нахабні насильства осягли скоро такі розміри, що й самі окупаційні влади не могли собі дати ради з ними.

Москалі не задоволили ся самим лише нищенням української духової та матеріальної культури в Галичині; вони постановили одним махом позбути ся „мазепінства“, забираючи масово українських інтелігентів яко закладників, арештуючи їх без жадних формальностей і заганяючи в північні губернії та на Сибір і запроторюючи до в'язниць. Скільки українських інтелігентних сил коштувала російська окупація Галичини, се обрахує хіба історія. Російське військо забирало також і українських селян, часто з кінями й підводами, уживаючи до при-

мусових військових робіт, а часом навіть до війська; забирали й українських дітей та виховували на російських яничарів.

Російських Українців правительство так придавило, що вони не могли допомогти своїм галицьким братам, хоч і виступали з протестами проти російських насильств у Галичині.

Переслідування Українців у Галичині досягли такі розміри, що зробилися голосними в цілій Європі. Тоді занепокоїлося і „Новое Время“, закидаючи правительству, що „панове Вергуни забрали адміністрацію Галичини в свої руки“. Російська ліберальна преса почала бити на алярм про ганебну російську господарку в Галичині, що осоромлює Росію на цілий світ. „День“, „Рѣчь“, „Русскія Вѣдомости“ і т. д. умістили гострі напади на Бобрінського, Дудикевича, Євреїнова й інших героїв галицько-буковинської господарки.

В кінці серпня 1915 р. трудовики й соціалдемократи внесли наглі інтерпеляції про російські надужиття та насильства у Галичині. Діяльність російських „культуртрегерів“ панів Олексія та Володимира Бобрінських, єпископа Євлогія, Чіхачова й інших знайшла собі гідну оцінку в Думі... але запізно. Незабаром почалися процеси проти російських урядників, які обкрадали, грабували, катували, нищили українське населення, але що се могло допомогти нещасливим жертвам російського панування над Галичиною? Та й відбулися всі акти російської „справедливості“ вже тоді, коли армії центральних держав посунали російську армію поза Броди на Волинь.

Початок реакції. Перші виступи проти війни. Початок конфліктів між правительством і лібералами.

Причини поразок Росії, що почалися під Тарновом, а скінчилися аж за Луцьком і під Ригою, крилися в значній мірі у внутрішніх російських відносинах. Збаламучене націоналістами російське громадянство сподівалося, що війна „в обороні поневолених Славян“ проти „пруського мілітаризму“ буде коротка й принесе зменшення урядового гнєту, але сильно помилилося в оцінці і зовнішніх і внутрішніх справ. Війна, яка почалася безпосередньо по здушенню великого страйку в Петрограді та Москві, в котрім взяли участь десятки тисяч робітників, принесла громадянству лише збільшення реакції.

Робітничі організації, навіть фахові, розв'язано, робітничу пресу майже без виїмків припинено, всякого роду заповомогів товариства майже без сліду знищено, діяльність кас хорих поставлено в такі умови, що вони фактично не могли функціонувати; навіть діяльність споживчих товариств і кооперативів з початку війни звужено доглядом поліції до крайньої міри. Преса застогнала під тягаром воєнної цензури й була в першій часі здана виключно на ласку й неласку офіційних інформаційних бюр. Без перестанку відбувалися труси, арешти, політичні процеси з жорстокими присудами та безглузде переслідування найскромніших проявів громадянського життя. За самий лише листопад 1914 р. нарахували ми понад 20 процесів проти преси, що покінчилися грошовими карами, ув'язненням редакторів, припиненням часописів і т. д. Правительством зовсім усунуто громадянство від участі у веденні війни, щоб не допустити жадної контролю.

Проти тих, що старалися вмішати в воєнні справи або виступали проти війни, правительство вживало дуже гострих заходів. Перші виступили проти війни, розуміється, соціалдемократи не лише в Думі, а й поза Думою. Але їх конференцію, що відбулася недалеко від Петрограду 4 листопада 1914 р., поліція викрила й арештувала 11 соціалдемократів, у сім числі 5 членів Державної Думи — Петровського, Бадаєва, Миронова, Самойлова й Шатова. Пізніше їх засуджено й заслано на Сибір. На процесі їм закинули, що вони не послухали „патріотичного“ поклику французьких і бельгійських соціал-демократів. На засуд своїх послів російські робітники відповіли страйками. Почалося деяке протверезіння і в деяких колах російської інтелігенції. Прихильники Толстого видали противоєнні відозви. Але знову збільшилися труси й арешти. Потрушено й вдову Толстого, що сильно обурило російську інтелігенцію.

Таким робом порозуміння між правительством і громадянством тривало дуже короткий час. І в Думі ліберали дуже скоро посварилися з правительством. Ліберали напр. стояли за збільшенням безпосередніх податків на капітали, правительство-ж по старому звичаю збільшувало посередні податки на предмети поживи, обтяжуючи новими тягарями бідніші верстви населення. Незабаром виникли серйозніші конфлікти між лібералами з одного боку та правительством і правими партіями з другого боку, про які буде мова нижче. А тимчасом для Росії приходили тяжкі часи.

Поражки Росії. Горе втікачів. Початок господарської кризи. Епідемії. Обурення населення.

Російське правительство спромоглося так само мало зорганізувати біля себе громадянство в боротьбі з зовнішнім ворогом, як і виріб та доставку муніції на фронт. А російські офіцери та салдати не стояли на такій ступні воєнного розвитку, щоб з тими засобами, які накопичено за французькі гроші, успішно вести боротьбу з ворогом. А коли не достало муніції, а навіть і обучених салдатів по страшних зимових карпатських втратах, почалися безперестанні поражки російської армії, що тяглися від мая аж до вересня 1915 р.

Відступаючи, Росіяне нищили все, що могли, наслідуючи війну 1812 р., і заганяли в глиб Росії маси населення з початку галицького, а потім і російських підданих. Примусове виселення мас чужоплемінного населення західних провінцій Росії, позбавленого засобів поживи та змоги комунікації, належить безперечно до найогидніших вчинків російського царського правительства,

Точна цифра виселенців, розуміється, невідома; деякі російські часописи писали, що вона перевищує 4 мільйони. Скільки народу загинуло в часі цієї новітньої мандрівки народів, ніхто ніколи не обрахує. Самі російські часописи подавали про подорожування виселенців подробиці, від яких кров холодне в жилах. Деякі ваги виселенців втратили в дорозі всіх дітей, молодших 10 років. Шляхи, якими посувалися виселенці на протязі довгих місяців, обставлені хрестами. В залізничних вагонах їздили протягом багатьох тижнів від одної станції до другої виселенці здорові й хорі, а як повідомляло „Русское Слово“, часами також умерлі разом. В таборах виселенців, особливо в Самарканді, вибухли страшні пошести, що повинували в деяких таборах понад третину оселених там людей. Окрім хоріб виселенці несли в Росію, а головним чином на Україну, тісноту, дорожню і недостачу засобів поживи.

Саме перевезення виселенців у внутрішні губернії причинилося вже до дезорганізації залізничного руху. А раптове збільшення населення цих губерній сильно загострило кризу в доставі засобів поживи, яка зрештою почалася майже з початком війни. Окрім того виселенці впливали дуже пригноблююче на настрої цілого населення Росії до її найдаальших кутків.

Урожай 1914 р. в Росії був дуже нерівний, в деяких місцях добрий, а в деяких і зовсім злий. Таким робом правительство мусіло закуповувати хліб в урожайних місцевостях і пересилати туди, де його не доставало, а залізниці були зайняті доставами для війська та перевезенням виселенців. Зле стояла справа і з промислом. Відразу-ж виявила ся недостача вугля і сирих матеріалів. Вже в падолисті 1914 р. бавовняні фабрики в Москві працювали лише 3—4 дні в тиждень. Неліпше стояли й інші значно важніші для армії ніж бавовняна галузі промислу. Напр. обуховська фабрика зброї та муніції не могла працювати нормальну скількість годин денно з недостачі сирих матеріалів.

Довіз засобів поживи до великих міст був невистарчаючий, а се викликало поперше дорожню, а подруге й недоїдання працюючих верств населення. Вже в квітні 1915 р. „Рѣчь“ писала: „Дорожня в Петрограді росте з кожним днем. Вона стає для біднішого населення незносною, бо викликає загальну нужду“. Про настрій населення в тім часі казав Шінгарьов у Думі: „Чи може бути мова про воєнне одушевлення, коли народ не має ні палива ні харчів? Теперішній настрій народу лише пожаданий ворогам“. Некращі відносини панували й по інших більших містах Росії.

Війна й утворені нею відносини викликали страшний зріст епідемій, збільшений недостатчею ліків і лікарів, відтягнених на фронт. В якій мірі в Росії не доставало лікарських засобів, видно хочби з того, що ціна на найзвичайніші дезінфекційні засоби підскочила 5—6 і більше разів вже в марті 1915 р.; а багато найпотрібніших ліків загалом не можна було дістати. Про зріст епідемій писав Шінгарьов у „Рѣчи“ з 31/III—15: „В західно-європейських державах мало вже чути про плямистий тиф, скорбут, холеру, віспу та чуму. На жаль ті страшні скорпіони людськості загніздили ся у нас, передусім в східній та полудневій частині держави. Воєнне лихоліття сприяє поширенню сих епідемій“.

Поражки на полі бою, дезорганізація економічного й політичного життя в країні, злидні, голод і холод біднішого населення та гніт уряду викликали нарешті й вибухи обурення довготерпеливого російського населення. Почали ся в більших розмірах страйки, демонстрації й погроми. В Москві вибухли поважні розрухи, багато фабрик зруйновано, крамниці пограбовано, багато домів спалено. Розрухи здушено з великими труднощами та проливом крови. На Україні в Києві, Харкові, Одесі, Севастополі й т. ин. настрій був також піднесений.

Скликання Думи й уступлення реакційних міністрів. Мобілізація промислу. Воєнна акція громадянства й суспільно-політичні конфлікти.

Затрівожені й обурені на правительство за його поразки на полі бою і в державі, ліберали гостро зажадали скликання Думи. Загнане в куток правительство мусіло раніше, ніж того хотіло, скликати Думу, а саме вже в серпні 1915 р. та згодити ся на уступлення реакційного міністра внутрішніх справ Маклакова, міністра війни Сухомлінова, що так хвалювано повідомляв світ про воєнну готовість Росії, Саблера й т. ин. Але дуже далеко в уступках громадянству правительство не пішло; в кабінеті міністрів лишив ся нелише головний винуватець світової війни, міністер заграничних справ Сазонов, але й голова кабінету далеко неліберальний Горемікін. Новий міністер внутрішніх справ Щербатов був навіть не октябристом, а членом колишньої партії „правового порядку“, мізерної групки, правійшої від октябристів, що зникла скоро після 1906 р., й жадних поважних реформ в ліберальнім дусі не перевів.

Зміни в кабінеті не ослабили войовничої політики правительства, скорше зміцнили її, а саме російське громадянство, в першій мірі ліберали, дістало можливість взяти активнішу участь у війні. Російська буржуазія проголосила гасло — „все для війни“ й утворила ряд воєнних організацій, получених з парламентарними кругами та правительством. По дорученню зїзду представників промислу й торгівлі зорганізовано „центральный воєнно-промисловий комітет“, в яким були заступлені місцеві-воєнно-промислові комітети в Петрограді, Москві, Одесі, Ризі, Харкові й інших містах. На своїх зборах 22 червня 1915 р. центральний комітет постановив запросити до себе й заступників особливої, „затвердженої його величністю“ ради при міністерстві, до котрої належав голова й деякі члени Думи.

Головними завданнями воєнно-промислових комітетів були: виріб, закупно й доставка муніції, одіжи, харчів, словом усього потрібного для армії. Виконувати ці завдання помогали воєнно-промисловим комітетам союзи земств та міст, які зрештою й позатим взяли на себе багато роботи у веденню війни: дбали про доставку засобів поживи зруйнованому війною населенню, а особливо втікачам, про опіку ранених, про народне здоров'я, поборення епідемій і т. д.

Поражки на полі бою й деяке зменшення урядового гнету розвинули в російському громадянстві справжню гарячку виробу муніції. Сю гарячку збільшували моменти, що не мали нічого спільного з „патріотизмом“. Російські промисловці, підприємства яких недавно ще пропонували в Думі змобілізувати примусово, зрозуміли незабаром, що мобілізація промислу се незвичайно пожиточна справа й почали дуже охоче виробляти муніцію і інші предмети, потрібні армії, які давали їм дуже високий зиск. До мобілізації промислу почали тиснути ся і підприємства домового промислу, особливо після того, як центральний воєнно-промисловий комітет вніс до уряду подання, щоб і дрібні ремісники, зайняті військовими доставами, були звільнені від служби у війську.

В якій мірі російське громадянство було захоплене мобілізацією промислу, видно хочби з того, що по двох місяцях на загально-російський конгрес у Москві зішло ся понад 900 представників провінціальних воєнно-промислових комітетів. Та з „патріотичних“ промов голови конгресу Гучкова, голови Думи Родзянка, представників великого промислу Рябушінського, Поплавського й інших не було видно, щоб промисловці зробили багато для армії. Навіть і звітлень на зїзді не відчитано.

Російське громадянство, нездатне до систематичної організації, не могло утворити центру, що керував би виробом військового матеріалу. Центрів було властиво кілька, в першій мірі само міністерство війни, потім окрема рада. Ліберали бажали собі ще окремого „міністерства муніції“ на англійський зразок, очевидно відповідального перед Думою. Нарешті функціонував і центральний воєнно-промисловий комітет. Центрів виробів військового матеріалу утворило ся таким робом забагато. Жаден з них не хотів мирити ся іншими, хоч і всі вони були під тяжкою рукою абсолютистичного бюрократизму. Таким робом у виробі військового матеріалу повстав типовий російський розгاردіаш, який сильно спиняв цілу справу.

Повстали конфлікти і в самім російському громадянстві. Російські дворяне, що досі без конкуренції тягнули з державного корита, побачивши, що через воєнно-промислові організації до нього пнуть ся і нешляхотні промисловці, сильно занепокоїли ся. Провідник крайніх правих Марков II запропонував навіть, аби фабрикантів яко заінтересованої сторони не допустити до „окремої ради“. Як неприємно вразили сі напади промисловців, видно з того, що Поплавський на кон-

іресі порівняв погром російських промисловців у Думі з відомим московським погромом.

Російська копія німецької мобілізації промислу не могла бути дуже влучна. Російські робітники не показали особливої охоти взяти участь в сих заходах. Незабаром по проголошенню мобілізації промислу робітники на фабриках зброї в Петрограді й деяких інших містах застрайкували й довго не відновляли праці, не зважаючи на відозви головного команданта російської армії, генерала Рузького. Згаданий московський конгрес старався притягнути робітників до мобілізації промислу й їм запропоновано навіть 10 місць у центральнім воєнно-промисловім комітеті. Але тут же на конгресі сконстатовано, що крім кас хорих в Росії нема жадних інших легальних робітничих організацій, бо всі фахові робітничі союзи розв'язано й конгрес висловив цілком оправданий сумнів, чи згодять ся робітники пристати до мобілізації промислу на основі сих організацій. І дійсно велика частина робітників збойкотувала воєнно-промислові організації.

Дуже скоро воєнно-промислові комітети, як і всякі інші російські громадянські організації, почали ухиляти ся в бік політики. На загально-російській зїзді воєнного промислу ліберали виступили з домаганням амнесії для політичних в'язнів, рівноуправнення Жидів, більшого довіря правительству до громадянства і т. д. „З утворенням нових відносин між представниками уряду й населенням треба так само поспішати, як і з виробом набоїв і машинових карабінів“ — писав орган московських лібералів „Русскія Вѣдомости“. Не зважаючи на труднощі соціального характеру й досить неприхильне відношення правительства до громадських організацій загалом, а до воєнно-промислових комітетів зокрема, вони сильно розвинули свою діяльність і в значній мірі причинили ся до того, що весною 1916 р. російська армія була далеко ліпше озброєна ніж перед роком.

Організованне громадянства на ґрунті воєнної акції. Боротьба думської більшості проти правительства. Утворенне поступового бльоку.

Воєнні організації використало громадянство не лише для виробу муніції, а й для боротьби проти правительства. Воєнно-промислові комітети, союз міст і земств, організації достави засобів поживи на фронт, товариство опіки над раненими і т. д. знаходили ся переважно в руках лібералів і слу-

жили для них в деякій мірі центрами проти урядової пропаганди й організації громадянства для боротьби з правительством. Піднесення громадського настрою виявилось дуже скоро в гострих виступах опозиції проти правительства в Думі. На її засіданнях в кінці серпня 1915 р. виголошено вже досить гострі промови, зразком яких може бути промова поступовця І. Єфремова, котрий сказав: „Народ стурбований і обурений злочинним відношенням військових урядів до справ державної оборони“... Суспільну діяльність здавлено. Національні переслідування загострено. Робітничі організації розбито. Господарське життя краю утруднене й терпить від розбіжності розпорядків урядових агентів... Політичної амністії нема. Тисячі горожан страждають у в'язницях. Ми вітаємо зміни, що відбулися в правительстві, але чи сим щось зроблено для забезпечення перемоги? Чи не відбулася лише часткова зміна, зміна осіб, а не системи?“

Недуже задоволений змінами в складі правительства був і Мілюков, який сподівався сам бути на місці Щербатова й сильно ганьбив кабінет міністрів з його новими членами. Проти правительства виступили й октябристи, особливо Каразін та Савіч, навіть граф Бобринський і Марков II. Ще гострійше ніж ліберали виступили проти правительства соціалістичні демократи. Притім треба підкреслити, що одночасно вони виступили й проти ліберальної більшості Державної Думи за її рабську дотеперішню політику супроти правительства.

В промові Чхенкелі, за яку його виключено на три засідання, сказав він між іншими: „Дума в своїй більшості досі не хотіла займатися нічим іншим окрім овацій і маніфестацій на славу так званого єднання з урядом гнету й поневолення. Армію обкрадають з усіх боків. Відчуваючи відповідальність за нещастя, що впали на державу, уряд поспішає скинути всю відповідальність на Думу. Запрошуючи членів Думи на окрему раду при міністрі війни, уряд хоче її зробити учасницею своїх злочинів. Уряд звів 150 мільйонів населення Росії на щабель безсловесних сотворінь, що мають лише право проливати море крові, але не сміють перечити“. Далі Чхенкелі гостро протестував проти переслідувань робітників і буржуазної преси, що мовчала про ці переслідування, а також рішуче відкидав думку про можливість участі робітників в „окремій нараді“. Він протестував і проти проєкту мілітаризації фабрик, через яку робітники опинилися б у цілковитій залежності від правительства. „Відбувається не

мобілізація промислу, а мобілізація прибутку“, казав він, „не забезпечення армії, а забезпечення кишень промисловців народними грошми“. „Дума лишилася тою, якою вона була завжди, — підвалиною уряду, якому тут не місце“.

Промови інших соціалдемократів — Чхеїдзе та Скобелева — не різнилися дуже від промови їх товариша. Потім соціалдемократи в гострій формі внесли запитання про розстріл робітників у Костромі в червні 1915 р., де вбито чотирьох і ранено дев'ятьох, та про розстріл робітників в Іваново-Вознесенську, де число вбитих і ранених виносило кілька десятків.

Жадання лібералів щодо зреформування правительства робилися такими настирливими, що царь утік від них до головної квартири й полишив Горемікіну робити з Думою, що він хоче. Це завдання не належало до легких; „голос народу“, який хотів чути царь, піднісся до таких високих нот, що Горемікін ледве міг витерпіти. Правительство опинилося в тим гіршому положенні, що й В. Бобрінський, Савенко й до 30 інших „поступових“ націоналістів опустили ряди урядової думської групи й перекинулися до лібералів.

В Думі утворився в серпні 1915 р. так званий поступовий блок, який складався з прогресистів, кадетів, центра, октябристів і поступових націоналістів, числив у собі до 260 голосів і поза імперіалістичним гаслом „війна аж до перемоги“ виславив ліберальну програму з 10 пунктів; а саме, 1. Утворення відповідального перед Думою правительства з осіб, які мали-б довіряти краю, і відновлення персоналу провінційної адміністрації; 2. Приложення у практиці політики, яка привернула-б єдність і усунула-б спори між народностями та класами в державі; 3. Увільнення всіх покараних з політичних і релігійних причин і привернення їм прав; 4. Швидке розслідування питання автономії Польщі; 5. Скасування „чорти осадості“ для Жидів; 6. Мирна політика супроти Фінляндії; 7. Привернення „малоросійської“ і робітничої преси; 8. Привернення робітничих товариств; 9. Рівноправність селян; 10. Остаточна заборона алкоголю.

Розпущення Думи та зміцнення реакції. Мирова пропаганда правих. Упадок громадянського настрою.

Утворення поступового блоку й гострі виступи промовців цієї групи проти правительства причинилися до завчас-

ного відрочення Думи при кінці вересня 1915 р. Таврійську палату оточено поліцією та військом і відчитано указ про спинення засідань Думи. Дума мала зійти ся вже в падодисті, але правительство під ріжними викрутами відтягнуло її скликання аж до 22 лютого найближшого року.

Ся довга павза бездумя була тяжким часом для російського громадянства. Реакція постійно зростала. Горемикін вичистив свій кабінет від решти ліберальних міністрів; міністром внутрішніх справ замість Щербатова зробив ся наскрізь реакційний Хвостов, оберпрокурора св. Синоду Самаріна заступив ще реакційніший Волжін, уступили „скомпромітовані своїм лібералізмом“ і міністер хліборобства Кривошеїн і державний контролёр Харітонов, а потім і міністер фінансів Барк, що в своїм часі не дістав французької позички, та міністер шляхів Рухлов, який не зміг розплутати гордійського вузла непорядків на російських залізницях; сього зрештою не міг зробити і його наступник — Трепов. Голова відновленого реакційного кабінету Горемикін дістав право виконувати найвищий догляд за заграничною політикою, в чім йому був помічним бувший амбасадор у Відні — Шебеко. Се останнє між иншим значило, що й становище Сазонова захитане.

Нове правительство жваво взяло ся переслідувати громадські організації. Зїзд союзів земств і міст, який запропонував проти відрочення Думи, мусів передчасно закінчити „через незалежні обставини“ свої засідання. Розв'язано центральний комітет кооперативів, який по думці заступника міністра внутрішніх справ Белецького „збочив на шлях чистої політики“. А на початку 1916 р. правительство готувало ся взагалі вже до скасування найголовніших громадських організацій — союзів земств і міст. „Рѣчь“ з кінця січня 1916 р. скаржила ся гірко на нові переслідування, пишучи: „Вже кілька тижнів, як почався похід проти союзів земств і міст... Противники союзів говорять, що сї союзи шкідливі, бо творять стіну між правительствами й окремими земствами та містами, тому то треба відновити права земств і міст і розв'язати свавільні союзи“.

Поруч з переслідуванням громадських організацій зростав чорносотенний рух. В кінці падолиста 1915 р. підбадьорені реакційними заходами правительства праві стали жвавіше розвивати свою діяльність. Провідник „справжніх російських людей“ — Орлов почав гуртувати „консервативний блок“, який мав поборювати поступовий блок та союзи міст і земств. В сїм блоці зєднали ся думські послы з чорносотенними чле-

нами Державної Ради й мали міцну підпору з боку „чудотворця“ Распутіна, вплив якого на царя був безмежний. В кінці грудня 1915 р. в Петрограді відбув ся під проводом професора Левашова бучний зїзд чорносотенців, в якім взяли участь відпоручник міністра внутрішніх справ Хвостова, Белецький, бувший міністер справедливости Щегловітов і інші. Митрополит Владимир заявив, що сучасне правительство вибрав сам Бог, тому, хто виступить проти нього, виступить тим самим проти Бога. Чорносотенні зїзди відбули ся і в Нижнім Новгороді й інших провінціальних містах. Союз „справжніх Росіян“ поширював підбурюючі листки, в яких говорило ся, що інтелігенція, банки та Жиди ссуть нарід, хочуть скинути царя і захопити владу в державі. Тому нарід повинен єднати ся і поборювати всіх поступовців. Цензура перепускала сі погромні листки, а почта розсидала їх на провінцію швидше ніж інші посилки. „Справжні російські люде“ дістали крім того право носити зброю і діяльно готували ся до погромів.

А разом з тим, основуючи ся, на думці висловленій Глинкою в „Земщин-ї“, що щасливі так само, як і нещасливі війни, все викликали в Росії революцію, праві, очевидно не без тайного благословення правительства, почали мирову пропаганду. Щегловітов, Саблер, Павлов і інші провідники правих досить виразно почали схилати ся до думки, що перемога Німеччини є меншим лихом ніж перемога Мілюкових. Сазонов заявив зрештою врочисто в економічній комісії Державної Думи, що Росія провадитиме війну, доки не зломить ся мілітарна сила Німеччини, але міністер заграничних справ висловлював тут більше погляди Англії, лібералів і свої власні ніж дійсні наміри правительства й урядових правих партій.

В країні зростав настрої, який зовсім не відповідав продовжуванню війни до побідного кінця. Згадані вище зміни в кабінеті міністрів не причинили ся до упорядкування господарського життя Росії. Недостача засобів поживи, вугля і сирих матеріалів та дорожня постійно зростали. Міністер внутрішніх справ запропонував оголосити цілий ряд губерній zagrożеними голодом. Громадянство опановувала все більше байдужність до всього, що не торкало ся щоденного животіння. Бердяев скаржив ся в „Биржевыхъ Вѣдомостях“: „Про дрова, цукор і муку говорять тепер більше ніж про війну, бої, атаки“...

Довірре громадянства до правительства впало так низько, що грудневу позичку 1915 р. покрили приватні особи лише на 10%, решту перебрали, як звичайно, на себе банки. З ужитку зникли нелише золоті та срібні, але й мідяні гроші; „Рѣчь“

та „Русское Слово“ гірко скаржили ся, що публіка ховає металеві гроші та платить самими лише паперовими марками. Разом з тим російські часописи в один голос скаржили ся на страшний розвиток лихварства, хабарництва та злочинств усякого роду. Крали всі — інтенданти, доставці, урядники на залізницях і поштах, місцеві уряди і т. ин.; шахрували дрібні крамарі та провадили на велику скалю лихварство більші купці. Небагато людей в Росії вірило в можливість перемоги, але дуже багато їх старало ся чим скорше набити кишені та добре погуляти. Про настрій громадянства в січні 1916 р. казав А. Александров у бюджетовій комісії Державної Думи: „В країні будім-то панує спокій, але він нагадує мертвий спокій кладовища“.

Поновне скликання Думи й нові конфлікти в ній. Проекти реформ. Зріст революційного настрою серед робітництва.

Державна Дума зійшла ся 22 лютого 1916 р. Поступовий блок був трохи ослаблений виходом кільканадцятьох членів. Праве крило думського центра сконсолідувало ся та зміцнило ся порозумінням з представниками капіталу в справі заведення податків від доходів і деяких інших. Відносини між правими партіями й поступовим блоком були дуже напружені. Неліпші були відносини й між блоком і правительством. Щоб заспокоїти трохи лібералів і їх англійських покровителів, перед скликанням Думи правительство усунуло старого реакціонера Горемікіна, але від його наступника Штюрмера Дума чекала собі небагато ліпшого. Настрій, при яким зійшла ся Дума, характеризував „День“ так: „Дума й уряд подібні до двох сильно укріплених таборів. Але Дума провадить відкрито свої приготування, а уряд держить свої наміри в тайні“.

Щоб піднести патріотичний настрій Думи, царь власною особою з'явив ся на відкритті Думи й ліберали разом з правими відспівали йому „Боже, царя храни“. Перші засідання Думи присвячено виключно справам війни й традиційним войовничим деклараціям, тому сі засідання відбули ся досить мирно. Але в половині марта 1916 р. конфлікт між правительством і Думою вибух з цілою силою. Поступова більшість Думи вперто домогала ся уступлення цілого кабінету Штюрмера. Кадети жадали утворення міністерства „довірря“. Поступовець Єфремов жадав утворення правительства, відповідального перед Думою. Трудовики жадали також відповідального кабінету міністрів і

Дзюбинський заявив від їх імени, що теперішнє правительство може причинити ся до цілковитого політичного, господарського й морального розгрому держави. Ще гострійші були виступи соціалдемократів — Чхеїдзе, Скобелева й ин. — проти правительства, а почасти й проти поступового блоку. „Поки блок — говорив Чхеїдзе — буде повернений спиною до народу, а обличчям до міністерських лав, він буде засуджений на повну безсильність“. Знамениту промову виголосив провідник козаків Караулов. Говорячи про необхідність негайного переведення внутрішніх реформ, він між иншим перестерігав Думу: „Поки ви будете збирати ся, панове, збереть ся вулиця і перешкодить вам скінчити вашу плідну роботу“. Таким робом не тільки трудовики, але навіть елементи, що стояли правійше них, загрожували вже революцією майже на рік перед її вибухом.

Обурення опозиції правительством взяло під увагу лише в тій мірі, що усунуло реакційного міністра внутрішніх справ Хвостова, передавши його функції голові міністрів Штюрмерови. Можливо, що правительством хотіло сим догодити і своїм західно-європейським союзникам, які недобрим оком дивили ся на безмірний зріст реакції в Росії. Не без вини Англії та Франції звільнено й міністра війни Поліванова після нещасливої російської офензиви на північній фронті на початку квітня 1916 р., якою він хотів улекшити положення Французів під Верденом. Наступником Поліванова призначено інтенданта Шуваєва, котрий хоч і причинив ся до голоду в Росії, але армію буцім-то годував незле.

Поруч зі змінами в кабінеті міністрів правительством обговорювало з партіями в Думі деякі внутрішні реформи, хоч ні до чого договорити ся не могло. В справі зреформування парохій напр. представники правительства хотіли головним чином організувати попів для боротьби з сектантами на Україні та в Росії, а поступовий блок жадав у своїй резолюції перебудови церковної управи на громадських основах з введенням широкої місцевої самоуправи й негайного скликання церковного собору. Теж саме стало ся і зі справою місцевої самоуправи. Ліберальні промовці доводили необхідність демократизації виборчого права до інституцій міської самоуправи й заведення та розвитку дрібної земської одиниці на селі, так званого „волосного земства“. Але правительством й Державна Рада поставили ся до сих ліберальних законопроектів неприхильно й вони загинули в комісіях. Зїзд військово-промислових комітетів, що відбув ся в квітні 1916 р., висловив ся за пе-

регладом виборчого закону до Думи в дусі демократизму, за відповідальним міністерством, за негайною амнестією та рівноправністю націй. Сим домаганням російська преса надавала тим більше значіння, що вони походили з уст поміркованої торговельно-промислової буржуазії. Зїзди земств і міст, що відбули ся приблизно в тімже часі, повторили в загальних рисах жадання поступової більшости Державної Думи.

В часі сейж сесії Державної Думи виявило ся, в яких нелюдських умовах жило в Росії робітництво. Писати про положення робітників міщанська преса й не могла через цензуру та й недуже то хотіла сього. Робітничі розрухи в Росії не припиняли ся і вибухали то в однім то в другім місті. Уладжені при участі міністерства Хвостова в кінці марта 1916 р. в Баку чорносотенні погроми скінчили ся великими революційними розрухами й пожарами джерел нафти. Як жило ся гірше оплачуваним робітникам на провінції, можна собі уявити з інтерпеляції, внесеної в кінці квітня в справі путилівської фабрики зброї. Фабрика страшенно визискувала робітників, цілком не зважаючи на безмірний зріст цін на засоби поживи. За всяку спробу поліпшити своє положення правительством тяжко карало робітників. До якого ступня доходило се переслідування, можна бачити з того, що в кількох днях арештовано понад 250 робітників. За найменшу провину робітників відсилено на фронт. Робітники відповідали на се „італійськими страйками“ (які полягають на тім, щоб робити все можливо повільнійше), судили майстрів, які тримали з урядом, і вивозили їх в тачках на смітте, уладжували бурливі збори та протестували всіма способами, особливо проти перебрання в управу держави путилівської фабрики зброї. Результатом сього було те, що ся фабрика, як заявив міністер війни в Думі, понад два тижні стояла без роботи.

В дебатах про положення робітників партії сильно поріжнили ся. Соціалдемократичні промовці рішуче жадали поліпшення економічного положення робітників. Мілюков протестував проти тих представників робітництва, які заявляли, що готові боронити вітчизни, але були проти нападу на чужий край, і називав таке поведення робітників „ударом у спину російського війська“. Марков II радив просто відіслати робітників на фронт. До скарг і протестів соціалдемократів ліберали віднесли ся взагалі зимно й Скобелев сконстатував, що ліберали властиво нічим неліпші від уряду, що Дума відносить ся цілком байдужно до тяжкого положення робітників. Соціалдемократи не могли зібрати навіть потрібних їм 30 підписів

під запитанням у справі засуджених соціалдемократичних послів.

Дума осточортіла. Участь робітництва у воєнно-промислових комітетах і переслідування їх. Настрій проти війни.

Безуспішні думські дебати втомили й самих послів. Не-втомний Пуришкевич заявив навіть думській президії, що Дума йому „осточортіла“, бо в ній лише балакають і нічого не роблять. Сього погляду тримало ся очевидно й багато інших послів, бо на останніх засіданнях часом не доставало законного числа послів. Поновне відрочення Думи в початку мая не викликало навіть, як звичайно, протестів, тим більше, що відро-чено її лише до червня.

Дня 11 мая 1916 р. святкувало російське громадянство десятилітній ювілей російського парламентаризму. Преса розійшла ся в оцінці російського конституціоналізму. Реакційні часописи були цілком задоволені з десятилітньої праці Думи. Ліберальна преса старала ся потішити себе вже самим фактом десятилітнього існування Думи й переконанням, що конституціоналізм за десять років сильно поглибив ся в російськім громадянстві. Але радикальний „День“ писав песимістично, що найхарактеристичнішим для думського ювілею є те, що він відбуваєть ся в часі відрочення самої Думи.

Найяскравіше виявила ся політична реакція того часу у відношенню до воєнно-промислових комітетів, що значно помогли правительству провадити війну. В сих комітетах окрім цілком певних великобуржуазних елементів і ліберальної інтелігенції були й представники робітництва. Войовничі представники російської буржуазії дуже скоро побачили, що мобілізувати промисл при опорі революційного робітництва є цілком безнадійною річю і вже в осени 1915 р. постарали ся затягнути представників робітництва до комітетів. Фабриканти добули від правительства дозвіл на те, щоб по фабриках переведено дискусію про участь у воєнно-промислових комітетах і вибори до них. На петроградських фабриках відбули ся численні збори. В часі дебат виявили ся три напрямки в робітництві. „Патріотичний“ напрямок уважав обов'язком боротьбу проти зовнішнього ворога й хотів тому часово помирити ся з внутрішнім ворогом — царським правительством. Міжнародній напрямок уважав рішучо неможливим причинити ся чимсь до продовження війни. Середній напрямок уважав війну імперіалістичним під-

приємством, але був за участю у воєнно-промислових комітетах, щоб боронити там інтересів робітництва й мати змогу організувати ся.

Таким чином до промислових комітетів дістали ся найпоміркованіші представники робітництва, як в столицях, так і на провінції, але й вони дбали в комітетах більше про інтереси робітництва й організування його ніж про військові доставки. Участь представників російського ліберального громадянства у воєнно-громадських організаціях мала також подвійну ціль—помагати правительству в його заборчих плянах і організувати громадянство через сі організації проти правительства, щоб скористати пізнійше з добутків війни. Недовіре правительства до воєнно-громадських організацій було таким робом з його точки погляду в деякій мірі цілком справедливе.

В кінці мая 1916 р. переслідування воєнно-промислових комітетів збільшили ся в такій мірі, що громадянство чекало їх цілковитого розв'язання. Правительство перевело ревізію багатьох комітетів і виробило навіть проєкт, по якому вони мали-б складати ся в $\frac{4}{5}$ з представників правительства й лише в $\frac{1}{5}$ з представників громадянства. З нагоди сього проєкту „Утро Росії“ писало: „Сьогодні скасують воєнно-промислові комітети, а завтра земські й міські союзи. Але здемобілізувати громадські сили можуть лише ті елементи, що хочуть здемобілізувати загалом цілу Росію, що бореть ся з запеклим ворогом“. Та зробити сього російське правительство не зважувало ся з огляду на своїх західно-європейських союзників.

Головним явищем громадського життя в часі сеї думської павзи був зріст противоєнного руху в демократичних кругах. Опозиція проти війни розвивала ся в кругах радикальної інтелігенції, що згуртувала ся біля часописі „День“. Причини, які примусили одну частину російської демократії виступити проти війни, не мали нічого спільного з попередніми противоєнними заходами російських реакціонерів і опирали ся виключно на нехоти широких мас до дальшого безцільного продовження війни. Поруч з групою „Дня“ виступила й соціалістична група, згуртована біля „Лѣтописи“, проваджені Максимом Горьким, Сухановим і деякими иншими соціалістами. Виступ сеї мирової течії викликав палкі напади не тільки войовничої міщанської преси, а й „соціалпатріотичної“ з Плехановим, Потресовим, Бурцевим і т. ин. на чолі.

**Коротка сесія Думи й важні дебати. Уступлення Сазонова.
Румунський похід. Хлібна криза. Нова сесія Думи. Криза
в поступовім бльоці.**

На сей раз правительство не відтягало по своєму звичаю скликання Думи й вона зійшла ся, як було призначено, на початку червня. Важнішою справою сеї сесії був законопроект про скасування правних обмежень селянства, що торкається вступу до вищих наукових закладів, вільного переїзду, паспортів і т. ин. Хоч селянські послы й вітали головного референта поступового бльоку—Маклакова, але те обійшло ся і без гострої критики законопроекту. Виявило ся, що скасування правних обмежень селянства так тісно пов'язане з иншими реформами, що відокремити одно від другого неможливо. Представники инших верств і поневолених націй виступили з заявами, що заступлені ними групи населення так само потребують скасування їх правних обмежень, як і селянство. Дебати прибрали такі великі розміри й такі гострі форми, що правительство поспішило, не зважаючи на протести поступової більшості, відпочити Думу 3 липня аж до падолиста. Нарешті уступив і приятель лібералів Сазонов.

До уступлення головного інвентаря війни — Сазонова могли причинити ся дуже незначні успіхи російської офензиви в Галичині, початої не без давлення з боку західно-європейських союзників, як і втручання їх у внутрішні справи Росії та підтримання Англією войовничих лібералів. Міністром заграничних справ став сам голова кабінету міністрів Штюрмер. Сазонов показав ся занадто залежним від Англії та Франції, щоб перевести панславистичні пляни Росії в цілім їх обсязі. „Новое Время“ закидало правительству пасивність у славянській політиці. Націоналістична преса гадала, що Штюрмер призначений для розв'язання славянського питання в Австро-Угорщині.

Для досягнення своїх плянів на Балкані і правительство постановило ужити останнього засобу, який ще мало в своїх руках, і примусило Румунію нагасти на Болгарію і Австро-Угорщину. Румунія не була ще по своєму звичаю готова до війни, але російське правительство не могло чекати. Настрій російського громадянства по безуспішній офензиві в Галичині був такий, що увагу треба було обов'язково звернути на новий терен війни й нові воєнні пляни; і дійсно інтерес до румунсько-російського походу й надії на близький кінець війни, получені з ним, відсували на деякий час соціально-політичну

крізу в Росії. Але розчарування прийшло скорше, ніж того можна було чекати. Російсько-румунські поразки в Добруджі і Волохії скоро показали, що покладати великих надій на Румунію не можна.

В самій же Росії справи йшли щораз гірше. Дорожня недостача засобів поживи осягли застрашуючі розміри. „Русское Слово“ обрахувало, що пересічня дорожня засобів поживи зросла в Москві о 131%. Дня 13 вересня 1916 р. в Петрограді відбулися наради уповноважених міністерства хліборобства під проводом А. Бобрінського, на яких призначено найвищі т. зв. „тверді“ ціни в залежності від місцевости на жито від 1.69 до 1.86, на пшеницю від 1.85 до 2.15 і на овес від 1.80 до 1.85 руб. за пуд. Ціни хліба підвищено таким робом о 40—50 відсотків. Землевласники зажадали підвищення цін, а тимчасом стримали продаж хліба в цілїм рядї міст,—в Москві, Самарі, Тамбові, Нижнім Новгороді, Одесі і т. ин. населення почало терпіти гостру недостачу хліба.

Мале підвищення цін на хліб не задоволilo земельних власників. „Новое Время“ мабуть слушно писало: „Що скажуть мільйони російських хліборобів на те, що правительство позбавляє їх найскромнішого законного зиску, а фабрикантам дозволяє драти надлихварські бариші по 100, а навіть 200% річно“. В обороні фабрикантів виступили ліберали й боротьба проти дорожніх та недостачі засобів поживи в значній мірі обернула ся в боротьбу між промисловим капіталом і земельною власністю. Селянство також припинило довіз хліба, чекаючи дальшого підвищення цін на хліб. В цілїм рядї міст вибухли голодові розрухи, в державі все більше зростала дезорганізація на всіх областях господарського й соціально-політичного життя; рвали ся звязки між одиницею і громадянством; боротьба кляс втрачала зорганізований характер і прибирала все гострійші форми.

В такім моменті скликано сесію Думи під кінець 1916 р. Дума була примушена займати ся майже виключно господарською крізою. Щоб заспокоїти трохи опозицію, правительство замінило Штюрмера новим головою міністрів Треповим і міністра внутрішніх справ—Хвостова бувшим октябристом Протопоповим, який незабаром показав себе гіршим від усякого бюрократа.

Зміни в міністерстві не заспокоїли поступового блоку й він продовжував гострі напади проти правительства. Ставало помітно, що блок опираєть ся в своїй боротьбі проти правительства все більше на помочи Англії. Як далеко зайшло

співробітництво лібералів з Англією, показала промова Мілюкова, в якій він між иншим заявив, що англійський амбасадор Бюкенен назвав усунення Сазонова перфідністю з боку царя та що велика більшість російського народу поділяє сей погляд Бюкенена.

Поруч з боротьбою бльоку проти правительства відбувала ся і внутрішня боротьба в самім бльоці. Прогресисти виступили з бльоку, бо він видавав ся їм недосить поступовим і по їх думці недосить енергійно виступав проти необмеженої влади міністра внутрішніх справ у справах засобів поживи. Члени думського центра зголосили також свій виступ з бльоку, який видавав ся їм занадто поступовим. Се було, розуміється, лише на руку реакції й вона зростала незвичайно швидко. Рік 1916 кінчив ся під злим знаком. Росія опинила ся в безвихіднім положенні. У бюрократії не вистарчало сили, щоб зорганізувати державу в часі війни, а доручити сю справу самому громадянству правительство не зважувало ся.

Зріст чинників революції. Ізоляція правительства. Поріжнення між лібералами й демократами в справі війни. Останні зусилля реакції під проводом Протопопова.

В початку 1917 р. яскраво зазначили ся вже ті чинники, які викликали в Росії революцію. Недостача харчів у великих містах робила ся нестерпною. Політична криза ставала все гострійшою; відбувала ся цілковита ізоляція правительства. Його полишили навіть найвірнійші прихильники реакції — дворяне. На своїм зїзді вони зажадали кабінету міністрів, хоч і відповідального лише перед царем, але такого, що користувався б довірою народу, показуючи тим самим, що до правительства Трепова й вони не мають жадного довірря. Правительство втратило таким робом останню групу громадянства — реакційну шляхту, на яку могло ще оперти ся, і тримало ся лише воєнною силою.

В початку січня союзи міст і земств та воєнно-промислові комітети скликали до Москви зїзд представників провінціальних організацій. Рахуючи ся з піднесенням настроєм громадянства, правительство в останню хвилину заборонило сей зїзд. Не зважаючи на заборону, зїзд таки зійшов ся, але його розігнала поліція. Представники організацій зійшли ся знову, вже тайно, але поліція викрила й ці збори; тут відбули ся бурливі протести проти поліції, наслідком яких арештовано багато громадських діячів, між ними й міського голову Москви

— Челпокова. Московські події викликали палкі протести в Думі, де ліберали виступили в обороні воєнно-промислових організацій.

В часі сеї сесії Державної Думи виявила ся яскравіше ніж передтим і різниця у відношенню лібералів і демократії до війни. Коли ліберали протестували проти правительства, яке не давало їм успішно провадити війну, трудовики й соціалдемократи протестували взагалі проти дальшого провадження війни. Соціалдемократів, правда, виключено з Думи на 8 засідань ще перед обговоренням мирової пропозиції центральних держав у Думі. Але Туляков іменем соціалдемократів і Янушкевич іменем трудовиків всеж запротестували проти нерозважного відкинення пропозиції щодо мирових переговорів.

Стративши надію утворити міцну урядову групу в Думі, правительство заходило ся біля організації власної групи в Державній Раді. Цілий ряд членів Ради, що проголосили вітчизну в небезпеці й запламити себе „лібералізмом“, правительство усунуло, замінило реакційними креатурами й утворило так для себе потрібну більшість.

Оскільки щира була постанова старого правительства продовжувати війну „до побідного кінця“, судити досить трудно, але з громадянством воно очевидно постановило дати собі раду. В складі кабінету знову відбули ся зміни; від початку війни перемінено було вже понад 35 міністрів. На сей раз на місце Штюрмера прийшов Голіцин; в особі міністра Ігнатева усунено останнього „ліберального“ міністра. Скликанне Думи, яка мала зійти ся 22 січня ст. ст., відрочено. „Заспокоєнням“ громадянства зайняв ся Протопопов: збільшив до небувалих розмірів діяльність поліції, завів догляд за всіма визначнішими громадськими діячами, заборонив збори громадських організацій в цілім ряді міст; загострив до крайньої міри цензуру, збільшив кари на пресу і т. ин.

При діяльній допомозі міністерства внутрішніх справ у більших містах Росії, а особливо на Україні почали розростати ся чорносотенні організації та жваво розвивати свою діяльність. Колиб Протопопов мав більше часу зорганізувати свою чорносотенну армію, революція безперечно стрінула-б була більший опір. Підготованне убиття Мілюкова чорносотенцями показувало, що вони не позбавили ся своїх звичаїв 1905 р. А з другого боку убиттє „чудотворця“ Распутіна показало, що засоби боротьби англійських імперіялістів здобули собі право горожанства і в деяких „поступових“ кругах Росії.

В тім часі, як боротьба між старим правительством з одного боку та лібералами з їх англійськими покровителями з другого боку досягла свого найвищого ступня, підносили ся все вище революційні хвилі народніх мас, які й принесли досить несподіване рішення боротьби між старим правительством і лібералами. Та для вияснення політичного перевороту пригляньмо ся роді головних соціальних груп в часі війни.

Буржуазія.

Справа миру й війни вже по весняних поразках Росії прибрала досить виразний характер класового питання. Російські промислові капіталісти, увільнені війною від чужоземної та польської конкуренції, заробляли так добре, як ніколи, отже зрозуміло, що вони бажали собі можливо довшого тягу війни. Лінива й некультурна велика російська буржуазія хотіла крім того, щоб кровю російського салдата їй здобути те вигідне положення на світовім ринку, якого вона не могла собі здобути власним хистом. Отже цілком зрозуміло, що найбільш войовничими були саме органи великих промисловців і торговців — „Русское Слово“, „Утро Росії“, „Биржевыя Вѣдомости“ і т. ин.

Спільний войовничий шал не перешкаджав окремим групам капіталістів сварити ся між собою. Фабрикантам видавав ся їх власний зиск за маленьким у порівнянні з зиском доставців сирих матеріалів. А купцям знову здавало ся, що вони мало заробляють в порівнянні з фабрикантами. Необмежена законом конкуренція дуже скоро прибирала форми спекуляції, бороти ся з якою уряд не осмілював ся. Капіталісти виступали гостро й проти правительства, яке не могло зорганізувати залізничого руху, необхідного для зросту їх зиску, а в деякій мірі й проти воєнно-громадських організацій, що також вміли тягнути гроші до кишені. Як мало справжнього патріотизму мали російські капіталісти, видно з того, що всі російські державні позички кінчили ся крахом.

Великим земельним власникам з початку вело ся значно гірше ніж промисловцям. Дарданелі були замкнені й вивозити хліба до союзників не можна було. В першім році вивозили потроху хліб через Швецію до Німеччини, але Англіїдці звернули на се увагу російського правительства й вивіз хліба через Фінляндію заборонено. Доставляючи хліб для війська, дідичі не могли так добре заробляти, як фабриканти, бо вище „твердої“ ціни на хліб не можна було брати. До тогож росій-

ські дворяне побоювалися, що зміцнена кляса промисловців і інтелігенція, яка хилила ся все більше до капіталу, цілком підкопають їх значіння в державі й відштовхнуть їх від державного корита. Яко найреакційніша суспільна група—шляхта побоювала ся найбільше й вибуху революції. Тому крайні праві партії, навколо яких гуртувало ся дворянство, все були противниками безоглядного продовження війни за всяку ціну. Їх органи „Земщина“, „Русскє Знамя“ і т. ин. не раз виступали досить одверто проти небезпечного продовжування війни й проти Англії, яка підтримувала воєнничих лібералів.

Найбільш воєнничою групою російського громадянства була безперечно ліберальна інтелігенція, що гуртувала ся біля партій поступового блоку. Ся суспільна група стоїть значно ближче до промислового ніж до земельного капіталу. Середня і дрібна міська буржуазія та заможніші верстви селянства також уважали поступові партії різних напрямків своїми представниками. Середні групи буржуазії все були її найнеспокійнішими елементами, яких найбільше захоплювали нові суспільно-політичні течії. Ідея, якою захопила ся російська буржуазійна інтелігенція, був шовінізм. Розвинувши ся в межах Росії у відносинах павуючої нації до поневодених, він штовхнув Росію у війну та зріс з її вибухом до застрашуючих розмірів. Дрібне міщанство було головним чином тим елементом, що уладжував німецькі, турецькі й інші погроми.

Дрібні міщане постарали ся, розумієть ся, так само, як і великі, поєднати „патріотизм“ з „гешефтом“. Крамарі розвинули лихварство предметами поживи й одягу, власники дрібних ремісничих підприємств примазали ся до воєнно-промислових комітетів та інших воєнних підприємств, маса дрібно-міщанських паразитів присмоктала ся до військових достав усякого роду, дрібні урядники зайняли ся відповідаючими їх ранзі дрібнішими крадіжками. Ціла дрібно-міщанська маса чекала нетерпеливо перемог російської зброї, нових завойовань і нових теренів для дрібного хижацтва. Але замість завойовань прийшли величезні втрати власної території. Голодні маси втікачів не давали заробити на собі, а на відворот знижували ціну праці й відбивали її у місцевого населення внутрішніх губерній; небувалий зріст дорожні не лише нищив воєнні заробітки дрібного міщанства, але й примушував до крайнього обмеження життєвих потреб. Зростаюча недостача засобів поживи й довго-годинне стоянне в „хвостах“ цілком прибили воєнничість дрібного російського міщанства. Зникла таким робом повільно єдина численна суспільна кляса, на якій лібе-

рали могли оперти свою шовіністичну войовничу політику. Війну доводилося все більше провадити самим лише примусом.

Селянство й робітництво.

Поки в країні лишалися ще рештки поліційного режиму, війну можна було провадити з деякою надією на успіх необмежено довгий час. Майже 85% населення Росії складає селянство, в своїй масі пригнане, темне, запаморочене проповідями чорносотенних попів, нездатне на опір зорганізованому державному насильству. А до того ж в сільському селянстві були вже і свідоміші реакційні багатші групи, які послали своїх представників до думської фракції правих націоналістів. Праві націоналісти, хоч і не були такими войовничими, як ліберали, але й не протестували проти війни так, як соціал-демократи. На селянстві якоїсь не можна було будувати войовничої політики, але його не можна було й організувати для боротьби проти війни так, як робітництво.

Писання російських журналістів про воєнне одушевлення селянства се безглузда брехня, але й протестувати проти війни російські селяне зважувалися при рекрутуваннях лише під впливом робітництва. Свої господарські інтереси селяне розуміли далеко краще ніж політичні. Аграрні розрухи в різних місцях Росії не припинялися в часі війни. В початку війни селянство відносно не дуже терпіло, родини покликаних до війська діставали заповоди, а продукти сільського господарства сильно піднялися в ціні. Але пізніше, коли майже ціле робоче населення сіл було покликане на фронті й велика частина сіл лишилася незасіяними, селяне почали також боліти відчувати тягар війни. Реквізиції всякого роду, воєнні роботи й т. ін. також сильно докучали селянам. В осени 1916 р. розвинулися сильно різниці інтересів між містом і селом і селяне не хотіли довозити харчів до міста, показуючи таким робом дуже мало „патріотизму“, тим більше, що вони бачили, як дідачі діставали за свій хліб і „патріотизм“ далеко більше.

Робітництво було верствою російського громадянства, що найбільше боролася проти війни. Вона принесла нові переслідування робітництву. Не зважаючи на відносно незначне число робітництва, до того ж так потрібного для промислу в часі війни, правительством послано на фронт масу робітництва, стараючи його по можливості ослабити та зробити нездатним для протиурядових і противоєнних виступів. Але

значну частину робітництва всеж треба було лишити в фабриках, а навіть повернути деяких післаних уже на фронт. Передання управи фабрик правительству позбавило робітників найменших прав і зробило їх кріпаками держави. Кожного робітника, який полишав роботу, негайно посилено на фронт і робітництво, цілком природно, мусіло ще більше зненавидіти війну, котру правительсто зробило окремим родом смертної кари для неслухняних робітників.

Правительсто позбавило робітників найбільших підприємств усякої легальної спроможности бороти ся за людські умовини істнування і зарібна платня, якої в часі війни майже не збільшено, при зростаючій дорожні ледви вистарчала, щоб урятувати робітників з їх родинами від голодової смерти. Цілком природно, що не зважаючи на воєнний стан, робітничі страйки й розрухи вибухали з елементарною силою, то в однім, то в другім місті Росії, в Петрограді, Москві, Харкові, Одесі, Ростові, Баку і т. д. й мали нелишень економічний, а й виразний політичний противоєнний характер. Змагання робітництва припинити безглуздий пролив крови не могли затушувати ані „патріотична“ адреса й заяви темного шумовиння робітництва, ані участь робітничих представників у воєнно-промислових комітетах, де вони зрештою більше боронили інтересів робітництва супроти ненажерливих підприємців, ніж дбали про „оборону вітчизни“.

Тактика робітничих заступників у Думі яскраво відбивала в собі позицію робітництва супроти війни. Починаючи від першого голосування проти воєнного бюджету, соціалдемократична фракція послідовно виступала проти заборчих плянів правительства й ліберальних партій. Засланне п'ятох соціалдемократичних послів на Сибір не змінило тактики робітничих представників, на відворот зробило її ще гострійшою. Як багато клопоту завдавали Думі виступи соціалдемократів, видно хочби з того, як часто їх виключувало з думських засідань.

Перед вибухом революції.

Поражки або бездільність на полі бою та голод в містах Росії збільшували обурення, як лібералів, так і робітників та війська до найвищого ступня, а невдатні спроби міністра внутрішніх справ Протопопова придушити революційний рух репресаліями надали йому незвичайно інтенсивного раптового характеру.

Одним з таких заходів правительства, що наблизили вибух революції, був безперечно арешт 11 членів робітничої групи центрального воєнно-промислового комітету. Центральний воєнно-промисловий комітет виступив в обороні своїх членів-робітників і заявив, що він „дуже цінить участь в ній робітничих елементів держави, бо цілковите політичне відокремлення робітників та їх відчуження від т. зв. міщанських елементів творить небезпеку для нормального політичного розвитку країни та для підтримання в ній внутрішнього спокою, такого необхідного для боротьби з зовнішнім ворогом“.

Арешт робітничих членів центрального воєнно-промислового комітету викликав обурення і протести також у Державній Думі. На її засіданню з 28 лютого н. ст. виголошено промови, які недвозначно вказували на безпосередню близькість революції. Мілюков між иншим заявив, що відношення правительства до Думи не було ані простим ані поважним, що масове призначення реакційних членів до Державної Ради руйнує останню можливість її згідного співробітництва з Державною Думою. Далі Мілюков констатував, що правительство звертає свої зусилля не на війну, а на внутрішню боротьбу в цілях власної оборони та, згадавши про арешт 11 членів центрального воєнно-промислового комітету, закінчив: „Коли плоди великих народніх жертв можуть загинути в руках невірного та злочинного уряду, тоді й обивателі роблять ся горожанами та заявляють, що рідний край в небезпеці й бажають узяти його долю в свої руки. Ми наближаємо ся до сього моменту“.

Керенський між иншим заявив: „Ми переживаємо небувалий розлад, в порівнянні з яким розлад 1613 р. був діточою казкою... Я гадаю, що в значній мірі поминено вже реченці, щоб скувати з нашої країни організм, який був би здатним виконати геройські вчинки в Європі... Наступила пора для підготовки зліквідування європейського конфлікту“. Чхеїдзе робив закиди правительству й лібералам, що відкинули мирові пропозиції центральних держав, і заявив: „Для того, щоб правительство зійшло зі сцени, потрібна боротьба й народній рух, а такий рух може легко перейти в революцію“.

Для 23 лютого ст. ст. увечері почали ся перші революційні виступи. Публіка на Виборзькій стороні, простоявши багато годин перед пекарнями й не діставши хліба, почала збирати ся у великий натовп, який поліція без великих трудностей розігнала. На другий день 24 лютого від самого ранку на всіх вулицях, а особливо на Невським проспекті посували

ся товпи маніфестантів з червоними прапорами. Правительство закрило всі інституції, життя в місті припинилося. Маніфестації не припинялися; розігнані поліцією в однім місці товпи збиралися в другім; біля Николаївського двірця зібралося понад 12.000, біля казанського собору понад 10.000 народу. Революційний рух очевидно зростав і поліція та військо не могли опанувати його.

Вночі на 25 лютого поліція поставила на дахах Николаївського двірця, міської думи, магазину Зінгера і т. ин. машинні карабіни й оточила вулиці сильними кордонами. Кривавих сутичок в сей день не було, але революційний рух почав прибирати зорганізовані форми. Відбулися вибори ради робітничих депутатів, яка мала провадити рухом. Увечері 25 лютого відбулася перша сутичка озброєного народу з поліцією, результатом якої було біля 60 вбитих і ранених. 26 лютого рух прибрав широкий зорганізований характер. Почався рух у війську. 27 лютого революційний рух зріс ще дужче.

В Петроград прислано указ про розв'язання Думи й се зміцнило ще більше революційний рух. Рада старшин Державної Думи, зійшовши на надзвичайні збори, постановила, щоб Дума не розходилася і послі лишалися на своїх місцях. Тогож самого дня на бік революційного народу перейшли волинський, преображенський, литовський, кексгольмський і саперний полки. Значна частина сих полків складалася переважно або й виключно з Українців.

На бік революції перейшло понад 25.000 війська. Представники сього війська заявили біля 1 години пополудні в Думі та довідалися, що думські старшини постановили скинути старе правительство й утворити нове.

Тимчасом революція розвивалася своїм шляхом. Революційне військо й народ здобули Петропавловську фортецю, арсенал і головну артилерійську управу, розбили в'язниці, арештували міністрів і вночі 28 лютого оповістили цілу державу про державний переворот. В провінції революція не стрінула жадного серйозного опору. Царь, затриманий у Пскові, зрікся трону й видав дотичний маніфест. Росія взяла свою долю у власні руки та вступила в нову добу своєї історії.

**Купуйте дешеві й загально-доступні видання
Союза визволення України:**

	к.с.
1. В. Антонович. Хмельниччина в повісті Г. Сенкевича	—'40
2. М. Богданович. Білоруське відродження	—'40
3. Ін. Бочковський. Фінляндія та фінляндське питання	1'20
4. Н. Boczkowski. Ukrajina a ukrajinská otázka. (Україна й українське питання.) По чеськи. З картою України	1'—
5. Вяч. Будзиновський. Як Москва нищила Україну	—'60
6. М. Возняк. Наша рідна мова. З 18 портретами	—'20
7. Памяти Івана Франка. Опис життя, діяльності й похорону. Зладив М. Возняк. З 12 малюнками	1'—
8. Вол. Гнатюк. Національне відродження австро-угорських Українців (1772—1880 pp.)	—'80
9. Вол. Гнатюк, Українська народня словесність.	1'—
10. Prof. M. Hruschewskij. Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung (Укр. справа в історичнім розвитку)	—'50
11. Проф. М. Грушевський. Як жив український народ.	—'50
12. М. Грушевський. Якої автономії і федерації хоче Україна	—'40
13. Вол. Дорошенко. Українство в Росії. Найновіші часи. З численними портретами	1'20
14. Памяткова книжка Союза визволення України і календарь на 1917 р. з 103 іл. Ціна 2'50 опр. прим.	3'70
15. О. Кириленко. Українці в Америці	—'50
16. G. Cleinow. Das Problem der Ukraina. Українська проблема.	—'20
17. О. Кобець. В Тарасову ніч. З образками	—'50
18. О. Кобець. З великих днів. З образками	—'50
19. Др. І. Крип'якевич. Українське військо. З малюнками	—'40
20. Dr. E. Lewyckij, Galizien	—'60
21. Др. Е. Левицький. Листи з Німеччини	—'80
22. Др. М. Лозинський. Галичина в життю України	—'60
23. М. Лозинський. Іван Франко. З портретом Ів. Франка	1'—
24. Др. М. Лозинський. Михайло Павлик	—'40
25. Др. Осип Назарук. Слідами Українських Січових Стрільців. З малюнками	3'50
26. Др. Іван Пулюй. Ukraina und ihre internationale politische Bedeutung	—'80
27. St. Rudnyckij. Ukraina. Land und Volk. Бр. 10'— в полотні 12'—	—'20
28. Сім пісень. Гостинець для українських вояків. З нотами	—'20
29. О. Скоропис-Іолтуховський. Значінне самостійної України	—'20
30. Проф. С. Томашівський. Церковний бік української справи	—'30
31. M. Trotzkyj. Die ukrainische national-politische Bewegung	—'50
32. М. Троцький. Литовці	—'40
33. V. Choma-Dovskij. Ukrajina i Ukrajinci (по хорватськи)	1'—
34. Др. Л. Цегельський. Русь-Україна і Московщина-Росія	—'80
35. Др. Андрій Чайковський. Петро Конашевич Сагайдачний	—'40
36. Чужинці про українську справу	—'40
37. Т. Шевченко. Кобзарь. 2-й випуск	1'—
38. Проф. І. Шишманов. Роль України в болгарським відродженню	—'20
- Набувати можна отсі всі книжки в Адміністрації видань Союза визволення України. **Wien, VIII., Josefstädterstr. 79, II, St., T. 6.**
На жаданне висилаєть ся поштовий чек ч. 107.090.

Ціна 60 сот.